

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสัทธาธิศ ดิศกุล

(ต่อจากนิพนธ์สารศิลปากร ปีที่ ๒๒ เล่ม ๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๑)

๓. พาหนะ

นางสาวเคอมัตมาน ไก่กล่าวมาแล้วว่า สิ่งซึ่งสามารถมองเห็นได้ระหว่างพระบาทของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เมืองลัคเนาในคุเหมือนจะเป็นการสลักส่วนบนของรูปสิ่งอย่างคร่าวๆ รูปสิ่งเช่นนี้ได้ปรากฏอยู่ระหว่างพระบาทของพระพุทธรูปของพระพละที่เมืองมฤทราควัย บางครั้งก็พูดกันว่า รูป

สิ่งของพระพุทธรูปของพระพละนั้นควรถือว่าเป็นส่วนประกอบไม่ใช่พาหนะ ทั้งนี้เนื่องจากบางครั้งพระพุทธรูปองค์ทรงได้รับฉายาว่า “ศากยสิงห์” คือสิ่งแห่งราชวงศ์ศากยะ นายโกลุเบฟ นายปรซีลส์กี และนายคอนเตอโน (Contenau) ได้มีความเห็นร่วมกันว่าสัตว์ที่เป็นส่วนประกอบ หรือสัตว์ที่เป็นพาหนะของ

เทพเจ้านั้นเป็นจุดยอดของความคิดที่ว่าเทพเจ้าได้มีรูปร่างเป็นสัตว์มาแต่เดิม ต่อมาเทพเจ้าจึงได้มีรูปร่างเป็นมนุษย์ และบางครั้งก็ยังคงรักษาลักษณะดั้งเดิมบางประการไว้ เช่น ศีรษะสิงห์ เที้ยว หรือสุนัขจิ้งจอก บางครั้งก็ยังมีแต่เพียงหูของโคเช่นในประเทศอียิปต์ ในทวีปเอเชียภาคตะวันตกเหมือนกับในประเทศอินเดียในสมัยต่อมา เทพเจ้าก็จะมีทั้งรูปร่างเป็นมนุษย์และมีสัตว์เป็นเครื่องประกอบ

ทางด้านการทำรูปภาพก็มีอยู่หลายวิธีที่จะแสดงความคิดเช่นนั้น ในประเทศสุเมเรียนเทพเจ้าอยู่ใกล้กับรูปสัตว์ซึ่งคล้ายกับพระพุทธรูปของพระพละ ในประเทศอัสซีเรียและสำหรับพวกฮิตไตต์ เทพเจ้าประทับยืนอยู่เหนือหลังพาหนะ ซึ่งทำให้นักไปถึงรูปพระมัญชุศรีวาคีศวร และพระสิงหนาทโลเกศวรของอินเดีย ทั้งนี้แม้ว่าเทพเจ้าของอินเดียจะประทับนั่งก็ตาม ในประเทศกรีซและประเทศเปอร์เซีย เทพเจ้าประทับนั่งเหนือฐานซึ่งมีภาพแนวสัตว์สถักอยู่เบื้องล่าง ลักษณะเช่นนี้จะมีแก่พระพุทธรูปบางองค์ เช่นรูปพระมัญชุโฆษ พระวัชรธรรม และพระสิงหาสน์โลเกศวร

อย่างไรก็ดี นางสาวเดอแมล์มานกล่าวว่าสำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร คำ

อธิบายข้างต้นก็ยังไม่เพียงพอ เธอสงสัยว่าเพราะเหตุใดเราจึงค้นพบพระพุทธรูปอินเดียที่มีสิงห์เป็นเครื่องประกอบตั้งแต่ต้น และในสมัยต่อมาก็จะค้นพบเฉพาะรูปสิงห์ที่เป็นเครื่องประดับของบัลลังก์สำหรับรูปที่มีลักษณะเป็นกษัตริย์ นอกจากนั้นก็เกิดมีทั้งในคัมภีร์และรูปภาพในทันทีทันใดเป็นรูปพระโพธิสัตว์มัญชุศรีและอวโลกิเตศวรประทับนั่งเหนือบัลลังก์ซึ่งมีรูปสิงห์ประดับ (สิงหาสน์) และช่างก็มักจะเปลี่ยนแปลงรูปสิงห์นั้นเป็นสิงห์พาหนะ

เธอกล่าวว่าเราได้ทราบมาแล้วว่าในพุทธศาสนาสมัยโบราณ คำสั่งสอนของพระพุทธรองค์ได้เปรียบเสมือนกับเสียงคำรามของสิงห์ (สิงหนาท) นิยายโบราณยังมีชื่อเป็นภาษาบาลีว่า จักกวัตติสสีหนาทสุตตันตะ ซึ่งนางริสเดวิดส์ (Rhys Davids) ได้แปลว่า "เสียงสิงห์คำรามเกี่ยวกับการหมุนวงล้อ" และนายปรซีลสกีได้แปลว่า "การสอนพระธรรมโดยพระจักรพรรดิ"

ถ้าการสอนพระธรรมได้เกี่ยวข้องกับเสียงสิงห์คำราม ก็เพราะเหตุว่าพระพุทธรองค์ได้ทรงเกี่ยวข้องกับพระจักรพรรดิ เนื่องจากพระองค์ทรงประกอบด้วย มหาบุรุษลักษณะเช่นเดียวกัน นายมุสได้กล่าวถึงเรื่องนี้ในการศึกษาเกี่ยวกับพระพุทธรูปของพระพละ และ

ได้เปรียบเทียบ “ การเดินอันเป็นสัญลักษณ์ ”
เกี่ยวกับการจงกรม เป็นการเดินที่บรรดา
พระพุทธรองค์ได้ทรงกระทำคล้ายกับการเดิน
เหนือธรรมชาติภายหลังการประสูติของพระ
สิทธัตถะ นายมุตได้เขียนไว้ว่า “ ในขณะนั้น
พระองค์ยังคงทรงเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ คำว่า
ได้บ่งให้เราทราบว่าพระองค์ได้ “ ทอดพระ
เนตรแบบสิงห์ ” ไปรอบพระองค์ และได้ทรง
ส่ง “ พระสุรเสียงแบบสิงห์ ” ไปตลอดทั่วทั้ง
จักรวาล คงเป็นปาฏิหาริย์เกี่ยวกับการประสูติ
นี้ที่เกี่ยวข้องโดยเฉพาะกับประติมากรรมของ
เรา (ที่มีรูปสิงห์ประกอบ) ” และนายมุตยังได้
เติมไว้ในเชิงอรรถอีกว่า “ สิงห์เป็นสัญลักษณ์
ของกษัตริย์ และผูกพันอย่างใกล้ชิด
กับการใช้อำนาจจตุอำนาจของเทพเจ้า ไปยัง
ทิศทั้งสี่ ”

ต่อจากนั้นนายมุตยังได้เขียนอีกว่าพระศรี
ศากยมุนีทรงสามารถ “ แสดงปางประสูติของ
พระองค์อีกหลายครั้ง ” หรือ “ ในปางประสูติ
ของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ . . . พระองค์
จะทรงทำนายถึงอนาคตด้วย คือพระโพธิสัตว์
ศรีอาริยมตไตรยหรือพระพุทธเจ้าในอนาคต
ได้ปรากฏอยู่ในพระองค์แล้ว ตามความจริง
รูปพระพุทธรองค์โพธิสัตว์ของพระพละก็สร้าง
ขึ้นใกล้กับสถานที่ซึ่งพระศรีศากยมุนีได้ทรง
รับการมอบหมายจากพระกัศยปะ หรือพระ

กัศสปและพระศรีอาริยมตไตรยก็ทรงได้รับ
การมอบหมายจากพระโอรุฑูของพระศรีศากย-
มุนี ” ในเชิงอรรถนายมุตได้กล่าวเทียบเคียง
พระพุทธรูปของพระพละกับพระพุทธรูปแห่ง
พิพิธภัณฑสถานเมืองลัคเนา ซึ่งในระหว่าง
พระบาท “ มีรูปกษัตริย์ซึ่งคงเป็นพระโพธิสัตว์
ศรีอาริยมตไตรย ” นายมุตกล่าวว่า “ ประติ-
มากรรมกลุ่มนี้เป็นการแสดงความหมายใหม่
ระหว่างการสืบต่อจากพระศรีศากยมุนีไปยัง
พระศรีอาริยมตไตรย ”

หลังจากที่พระพุทธรองค์ได้เสด็จเข้าสู่ปริ-
นิพพานแล้ว พระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรย
คงเป็นองค์เดียวที่จะทรงส่งสอนพระธรรมตั้ง
แต่แรก แต่ต่อมาหน้าทึบก็ตกไปอยู่แก่พระ
โพธิสัตว์มัญชุศรี พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
และพระโพธิสัตว์มหาสัตว์โดยทั่วไปด้วย

นอกจากนี้พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรยัง
ทรงเปล่งพระสรส์วาคี คือเทพธิดาแห่งคำพูด
ออกมาจากพระทนต์หรือพระโอรุฑูของพระ
องค์ พระสรส์วาคีนีมักประทับอยู่เหนือหลัง
สิงห์ และมีพระนามว่า วาคีศวรี และเป็น
ทั้งศักดิ์ของพระพรหมและพระมัญชุศรีวาคี-
ศวร นางสาวเดอมัลมานได้กล่าวมาแล้วว่า
รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรบางรูปเลียน
แบบรูปพระมัญชุโฆษและพระวาคีศวร รูปที่
อาจใช้แทนรูปพระมัญชุศรีได้รูปหนึ่งก็คือรูป

พระสิงหนาท “เสียงคำรามแห่งสิงห์” ซึ่งเป็นนามเดียวกับที่คัมภีร์ในสมัยโบราณได้กล่าวไว้ว่าเป็นพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้า

หลังจากที่ได้กล่าวอ้อมค้อมมาเช่นนั้นแล้ว เราก็มายังสิ่งซึ่งเป็นพาหนะหรือเครื่องประดับลี้ลับ สำหรับพระโพธิสัตว์มัญชุศรี เช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร สิ่งก็ไม่ได้หมายถึงเฉพาะลักษณะของการเป็นกษัตริย์เท่านั้น แต่หมายถึงอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์แห่งเสียงและคำพูดด้วย ทั้งนี้อาจจะเหนือกว่าการส่งสอนด้วยซ้ำไป

สำหรับประติมากรรม สิงห์พาหนะของพระสิงหนาทมักจะหมอบอยู่เสมอ ยกเว้นรูปพระสิงหนาทที่พุทธคยา (รูปที่ ๓๕) สิงห์พาหนะของพระสิงหนาทจะหันศีรษะกลับมองขึ้นไปยังพระโพธิสัตว์ ปากอ้ากว้างเพื่อจะส่งเสียงคำราม สิงห์นั้นเอนอยู่ข้างบนคล้ายกับข้างและม้า อาจสวมสร้อยคอแบบกระดิ่งมีพรมเป็นอานรักให้มันนั่งด้วยสายที่รัดเข้าไปใต้ท้อง และมีสายรัดเข้าไปใต้หางซึ่งประดับด้วยกระดิ่งเช่นเดียวกัน (รูปที่ ๓๕)

นางเคอมูแลง-แบร์นาร์ด (Demoulin-Bernard) ได้ชี้ให้เห็นว่าในกรณีรูปพระสิงหนาทซึ่งรักษาอยู่ในเทวาลัยศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่พุทธคยา (รูปที่ ๓๕) อานนี้มีรูปร่างคล้ายคอกบัวที่สลักอย่างคร่าว ๆ

ลักษณะเช่นนี้เป็นการพยายามแปลความหมายอย่างตรงตัวจากคัมภีร์สาธนะ แต่ช่างสลักก็ได้สร้างรูปภาพขึ้นตามใจของตนด้วย คือทำให้เท้าแต่ละข้างของสิงห์ซึ่งกำลังยืนอยู่นั้นวางอยู่เหนือหลังข้างขนาดเล็กแต่ละเท้า ดังนั้น ณ ที่นักรจึงสามารถเห็นรูปสัตว์ซึ่งสลักกันอยู่เหนือฐานศาสนสถานและบนบัลลังก์ แต่ ณ ที่นักรเป็นลักษณะแปลกประหลาดซึ่งเราจะไม่เคยค้นพบ ณ ที่อื่น

รูปสิงห์ของพระสิงหนาทที่มิโอบา ที่หสันปุระ (Hasanpur) และที่นายวัดเคลได้ตีพิมพ์ไว้ ล้วนแต่หมอบอยู่เหนือเบาะรูปคอกบัว คงมีแต่เพียงสิงห์ของรูปพระสิงหนาทที่พุทธคยาซึ่งรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานเดียวกันเท่านั้น ที่ไม่มีสิ่งใดมาเป็นเครื่องรองรับ

๑๐. สิ่งประกอบ

นางสาวเคอมัลมานได้จัดสิ่งต่าง ๆ ซึ่งล้อมรอบองค์พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและเธอยังมิได้พิจารณาเอาไว้ในหัวข้อนี้ สิ่งที่สำคัญก็คือ

๑. ภาพก้านข้างของปางปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
๒. พระพุทธรูป
๓. ถ้ำในภูเขา
๔. เทวดากำลังเหาะ
๕. สถูป

- ๖. แก้วเจ็ดประการของพระเจ้าพรหมดิ
- ๗. ไฟศักดิ์สิทธิ์

๑. ภาพด้านข้างของปางปาฏิหาริย์ของพระ โพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

นางสาวเดอมัลมานได้กล่าวมาแล้วว่า ปาง
ปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ซึ่ง
สลักขึ้นตามคำพรรณนาในบทที่ ๒๔ ของคัม-
ภีร์สังฆธรรมปุณฑริกสูตรนั้นมีแสดงอยู่ในประ-
เทศอินเดียช่วงระยะเวลาอันสั้น คือระหว่าง
พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ เท่านั้น และมีอยู่
โดยเฉพาะในแคว้นมหาราษฎร์ และอาจเป็นที่
ที่ภาพทามี่ด้วย

ภาพด้านข้างซึ่งเป็นการแสดงอย่างแท้จริง
ของปางปาฏิหาริย์ อาจมี ๘ ภาพ เช่นที่ถ้า
เอารังคาพาที่ ๗ ถ้าวัดด้านที่ ๔ และ ๑๗ ฯลฯ

หรือเป็น ๑๐ ภาพ เช่นที่ถังกันเหนือที่ ๖๖
ถ้าวัดด้านที่ ๒๖ ฯลฯ ภาพปางปาฏิหาริย์
นี้อาจแบ่งเป็นชั้นเช่นที่ถ้าเอารังคาพาที่ ๗
ถ้าวัดด้านที่ ๔ และถังกันเหนือที่ ๖๖ ฯลฯ หรือ
อยู่ในวงรูปไข่เช่นที่ถ้าวัดด้านที่ ๑๗ หรือ
สลักโดยไม่ติดต่อกัน เช่นที่ถ้าวัดด้านที่ ๒๖
การสลักองค์ประกอบของภาพเหล่านี้มีปรากฏ
อยู่ที่ถังกันเหนือที่ ๒๑ และ ๖๖ ที่ถ้าวัดด้านที่
๔, ๑๗, ๒๖ ที่ถ้าเอลดโรชาติ ๓, ๔ ถ้าเอารัง-
คาพาที่ ๗ และคงเป็นที่ถ้าวัดด้านที่ ๓ ด้วย

ต่อไปนี้นางสาวเดอมัลมานจะได้ให้ตาราง
ของภาพปางปาฏิหาริย์เหล่านี้ตามที่มิ้นัก
ปราชญ์ต่างๆ ได้เขียนไว้ คำว่า “ขวา” หรือ
“ซ้าย” หมายถึงส่วนที่เกี่ยวกับภาพบุคคล
สำคัญตรงกลางคือภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิ-
เตศวร

(๑) ถ้าก้อนเหรีที่ ๖๖

ขวา	ซ้าย
คุก (หรือสายโซ่?)	ข้าง
ครุฑ	สิงห์
นางสีตลาหรือโรคโศกภัยไข้เจ็บ	งู
คาบ	ไฟ
(ไม่อาจทราบได้)	น้ำท่วม

บรรดาผู้แต่งได้กล่าวถึงลักษณะแปลกประหลาดของไฟ คือเปลวไฟนั้นมีหนามนุษย์เข้าไปประกอบอยู่

(๒) ถ้าเอารังคาพาท ๗

ขวา	ซ้าย
ไฟ	สิงห์
คาบ	งู
สายโซ่	ข้าง
น้ำท่วม	ความตาย

ความตายแสดงโดยรูปเจ้าแม่กาลีกำลังแย่งเด็กออกมาจากแขนของแม่

(๓) ถ้าอชันตาท ๑๓

ขวา	ซ้าย
ไฟ	งู
ความตาย	สิงห์
?	ข้าง
?	?

ความตายแสดงโดยภาพปีศาจที่มีผมตั้งและเหลือแต่โครงกระดูกซึ่งกำลังติดตามผู้

เฝ้าพบขาค่อย

(๔) ถ้าเอลโลราที่ ๓

ขวา	ซ้าย
ไฟ	? สิงห์
คาบ	งู
(ถูกทำลายไปเสียแล้ว แต่อาจ	ข้าง
หมายถึงสายโซ่หรือน้ำท่วม ? ? ?)	เจ้าแม่กาลีหรือความตาย

นางสาวเคอมีล์มานกล่าวว่า สำหรับเธอ เธออาจเพิ่มเติมแก่รายการข้างต้นได้จากการพิจารณาภาพถ่ายของปางปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ถ้ำชั้นตาที่ ๔ และ ๒๖ (รูปที่ ๗) เช่นเดียวกับบนภาพที่ ๑๔ ก. ของหนังสือของนายบาเนอร์จีชื่อภาพสลักที่ถ้ำพาทามิ (Bas-reliefs of Bādāmi)

(๕) ถ้ำชั้นตาที่ ๔

ขวา	ซ้าย
ข้าง	ไฟ
สิงห์	งู
คาบ	ความตาย ?
น้ำท่วม	สายโซ่

ภาพน้ำท่วมอาจรู้จักได้โดยง่ายถ้านำไปเปรียบเทียบกับภาพสลักที่ถ้ำกันเหรที่ ๖๖ แม้ว่าจะผิดไปจากที่ปรากฏอยู่เสมอก็ตามเช่นที่ถ้ำกันเหรที่ ๖๖ และถ้ำเอารังคาพาทที่ ๗ หัวเรือที่ถ้ำชั้นตาที่ ๔ หนีออกไปนอกองค์ประกอบ สำหรับภาพความตายและสายโซ่นั้นนางสาวเคอมีล์มานไม่แน่ใจเพราะเหตุว่าภาพถ่ายไม่ชัดแจ่ม สำหรับภาพอื่น ๆ นั้นอาจทราบความหมายได้โดยง่าย

(๖) ถ้ำชั้นตาที่ ๒๖ (รูปที่ ๗) นางสาวเคอมีล์มานกล่าวด้วยว่าที่ถ้ำชั้นตาที่ ๒๖ มีภาพปางปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซ้อนกันอยู่ ๒ ภาพ ณ ที่นี้เธอได้พิจารณาเฉพาะแต่ภาพชั้นล่างเท่านั้น กลุ่มภาพอีกภาพหนึ่งชำรุดมากและมีภาพถ่ายเฉพาะภาพรวมเท่านั้น

ขวา	ซ้าย
๑	คาบ
ความตาย	ไฟ
งู	โรคภัยไข้เจ็บ
ข้าง	สิงห์
น้ำท่วม	สายโซ่

ภาพขวามันไม่อาจพิจารณาได้ในภาพถ่ายเพราะเหตุว่าอยู่ภายใต้เงาของกรอบของภาพทั้งหมด ภาพส่วนใหญ่อาจทราบความหมายได้โดยง่าย แต่นางสาวเคอมัลมานก็ยังคงลังเลอยู่สำหรับ ๓ ภาพซึ่งเธอได้เสนอไว้ในที่นี้คือ

ก. ความตาย เพราะเหตุว่าเราเห็นได้ชัดเจนว่ามีหญิงกำลังกอดลูกไว้ในขณะที่ทางคานขวามีปีกอาจปรากฏอยู่

ข. โรคภัยไข้เจ็บ เพราะเหตุว่ามีภาพบุคคลที่มีรูปร่างไม่ได้สัดส่วน ซึ่งคงเป็นโรคขาดอาหาร รูปนี้อยู่ระหว่างไฟและสิงห์ นางสาวเคอมัลมานกล่าวด้วยว่าน่าเสียใจที่ไม่ได้เห็นคอของรูปนี้อย่างชัดเจนเพราะอาจเป็นโรคคอหอยพอก ซึ่งคงไม่ได้เกี่ยวข้องกับโรคฝีดาษซึ่งนางสีตลาเป็นเจ้าแม่อยู่

ค. สายโซ่ เพราะเหตุว่าบุคคลที่อยู่ข้างหลังบุคคลกำลังประนมมือ ถัดสิ่งของอยู่ในมือซึ่งอาจเป็นสายโซ่

(๓) ถ้าพาทามที่ ๓

ขวา	ซ้าย
สิงห์	๑
ไฟ	อาวุธ
งู	น้ำท่วม
เขาพระสเมรุ	ข้าง

นางเคอมีแลง-แบร์นาร์ดี ได้กล่าวว่า
สิ่งหนึ่งก็เหมือนกับสิ่งหนึ่งในภาพปาฏิหาริย์ที่ถ้ำ
อชันดาที่ ๔ คือขาหน้าข้างหนึ่งยกขึ้น กำลัง
ยืงและทำท่ากำลังจะกระโดด แต่ก็ถอยกลับ
เพราะถูกปราบปรามโดยพระโพธิสัตว์ ไฟ
คล้ายกับไฟที่ถ้ำอชันดาที่ ๔ และถ้าเอารังคา
พาทที่ ๗ งามูอาจเห็นได้อย่างชัดเจน ภาพขว
ล่างยกที่จะทราบความหมายได้ เพราะเหตุ
ว่าภาพถ่ายของบาเนอร์จีไม่ชัด บางทีอาจตรง
กับข้อความในบทที่ ๒๔ ของคัมภีร์ธรรม
ปุณทริกสูตรดังต่อไปนี้ “ถ้าบุคคลใดซึ่งมีจิต
ใจฝึกปฏิบัติได้ผลกับบุคคลหนึ่งลงมาจากยอดเขา
พระสุเมรุเพื่อให้บุคคลนั้นถึงแก่ความตาย ขอ
ให้ (บุคคลนั้น) เพียงระลึกถึงพระโพธิสัตว์อว
โลกิเตศวร และตั้งนินชาที่จะกลายเป็นดวง
อาทิตย์และจะหยุดลอยอยู่กลางอากาศ” นาง
สาวเคอมีแลมกล่าวว่าเขาพระสุเมรุนี้บางครั้ง
ช่างก็สลักให้มีรูปร่างคล้ายเสาเช่นภาพการ
กวนเกษียรสมุทรของขอม และยังเชื่อกันว่า
ในเวลาเที่ยงวันดวงอาทิตย์จะหยุดอยู่เหนือ
ยอดเสาใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ท่ามกลางสระประจำโลก
สิ่งซึ่งนายบาเนอร์จีคิดว่าเป็น “ปล่องไฟ” จึง
อาจเป็นเขาพระสุเมรุซึ่งบุคคลผู้เคราะห์ร้ายจะ
ตกลงมาจากยอด หรืออาจเป็นเสาซึ่งเกิดขึ้น
อย่างทันทีทันใด “หยุดหนึ่งอยู่ในอากาศและ
เปลี่ยนเป็นดวงอาทิตย์”

ภาพซ้ายบนไม่อาจทราบความหมายได้
แม้ว่าโดยท่าทางของบุคคลหนึ่งจะทำให้นึกไป
ถึงภาพนักโทษในถ้ำกันเทรที่ ๖๖ และถ้าเอา
รังคาพาทที่ ๗ ถัดลงมาเป็นรูปบุคคลถือคันศร
ซึ่งคงตรงกับ “อาวุธของศัตรู” และมักแสดง
โดยคาบ ภาพหน้าท่อมตรงกับภาพที่ถ้ำเอารัง
คาพาทที่ ๗ สำหรับรูปร่างนั้นก็อาจแลเห็น
ได้โดยง่าย

ตามภาพถ่ายและถ้าเราเชื่อนายบาเนอร์จี
บุคคลสำคัญของภาพทางด้านซ้ายจะเป็นสตรี
แต่เรื่องนี้นางสาวเคอมีแลมก็ไม่กล้าออก
ความเห็นอะไร

การแสดงภาพ “ธรรมเสถียร” เหล่านี้มี
ต่าง ๆ กัน ที่ถ้ำกันเทรที่ ๖๖ ถ้ำเอารังคาพาท
ที่ ๗ (ตามหนังสือของนายเบอร์เกส) และที่
ถ้ำเอลโลราที่ ๔ ภาพเหล่านี้สลักเป็นแนวซ้อน
กัน และรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็สลัก
ซ้ำในแต่ละภาพ เป็นรูปกำลังทรงเหาะเพื่อมา
ช่วยเหลือผู้เคารพนับถือ ซึ่งกำลังตกอยู่ใน
ความลำบาก ท่าทางของพระองค์สำหรับช่าง
สลักของถ้ำเอารังคาพาทที่ ๗ ก็คล้ายคลึงกับ
ภาพเทวดากำลังเหาะบางรูปของเทวาลัยนาง
ทุรคาที่ไอโหล (Aihole) นอกจากนั้นพระโพธิ
สัตว์ยังทรงแสดงปางประทานอภัยด้วยพระ
หัตถ์ขวาและพระหัตถ์ซ้ายทรงถือบัวชมพู
(ปัทมา) จากหนังสือถ้ำศาสนสถาน (Cave-

Temples) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรของ
ภาพค้ำข้างของปางปาฏิหาริย์ที่ถ้ำกันเหรที่
๖๖ ก็ทรงแสดงปางประทานอภัยด้วยพระหัตถ์
ขวาเช่นเดียวกัน แต่พระหัตถ์ซ้ายนั้นยกขึ้น
ใน ๓ กรณีและห้อยลงใน ๗ กรณี (มีทั้งหมด
๑๐ ภาพ) บางทีพระองค์อาจทรงถือหม้อน้ำ
(กมณฑล) ในพระหัตถ์ที่ห้อยลงก็ได้ สำหรับ
ภาพ “สรรเสริญเพียงครั้งหนึ่ง” ที่ถ้ำเอลโลรา
ที่ ๔ นางสาวเคอมัลมานไม่มีภาพถ่ายที่จะ
พิจารณาได้

ที่ถ้ำชันตาที่ ๔ ภาพซึ่งสลักเป็นแนว
ซ้อนกันนั้นยังคงอยู่บริบูรณ์ดี แต่รูปพระ
โพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็ไม่ปรากฏอยู่แล้ว ที่
ถ้ำชันตาที่ ๒๖ (รูปที่ ๗) การสลักอย่าง
คร่าว ๆ ก็เริ่มมีขึ้น ทั้งนี้เพราะเหตุว่าไม่มีภาพ
เหตุการณ์อีกแล้ว คงมีแต่เพียงภาพบุคคล
กำลังประนมมือและมีสัญลักษณ์ของอันตราย
ประกอบ (หรือตามมาเบื้องหลัง) ภาพเหล่านี้
สลักซ้อนกันขึ้นไปโดยไม่มีการแบ่งแยก ถ้า
เราเชื่อตามนายเบอร์เกส ภาพปางปาฏิหาริย์
ที่ถ้ำเอลโลราที่ ๓ ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน

ที่ถ้ำชันตาที่ ๑๗ ภาพอันตรายเหล่านี้
สลักอยู่ในวงรูปไข่ ในรูปไข่แต่ละวงก็มีแต่
เพียงบุคคลกำลังประนมมือติดตามด้วยเจ้าแม่
กาลี (เทพีแห่งความตาย) ด้วยสิงห์ ด้วยช้าง
 ฯลฯ

ในที่สลักที่ถ้ำพาทามที่ ๓ ทางค้ำซ้าย
เหมือนว่าภาพเหล่านี้จะสลักขึ้นเป็นแนวซ้อน
กัน แต่ทางค้ำขวาก็สลักปะปนกันไปหมด
ชนิดแยกไม่ออกซึ่งทำให้การตีความหมายยุ่ง
ยากมาก

ภาพปางปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อ-
วโลกิเตศวรที่ถ้ำพาทามมีคู่จะเป็นการแสดงภาพ
เหล่านี้เป็นครั้งสุดท้ายในประเทศอินเดีย ต่อ
จากนั้นก็ไปปรากฏอยู่ต่อไปในประเทศจีน
เช่นที่ถ้ำคเวนซวง

๒. พระพุทธรูป

นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่า ณ ที่นี้เธอ
จะไม่พิจารณาถึงพระพุทธรูปซึ่งประดิษฐาน
อยู่เหนือศิวารมณ์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเต-
ศวร แต่พิจารณาถึงบรรดาพระพุทธรูปซึ่ง
ปรากฏอยู่เหนือปางปาฏิหาริย์ หรือซึ่งปรากฏ
อยู่เหนือส่วนบนขององค์ประกอบรูปพระ
โพธิสัตว์อวโลกิเตศวรส่วนใหญ่

ในศิลปะแห่งแคว้นมหาราษฎร์ มีพระ
พุทธรูปปางประทานปฐมเทศนา (ธรรมจักร
มูตรา) หรือปางทรงแสดงธรรม (วิตรรกมู-
ตรา) ประทับนั่งเหนือภาพปางปาฏิหาริย์ของ
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเช่นที่ถ้ำกันเหรที่
๖๖ ถ้าเอารังคาพาทที่ ๗ และถ้ำชันตาที่ ๔
หรือบางครั้งก็อยู่เหนือภาพทั้งหมดซึ่งบุคคล
สำคัญตรงกลางคือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

เช่นที่ถ้ำคาร์ลี

นายมุสได้ค้นพบว่าที่ถ้ำควนฮวงมีภาพต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ บางครั้งตรงกลางเป็นพระพุทธรูปปางประทานปฐมเทศนา (ธรรมจักรมูทรา) มีพระโพธิสัตว์อยู่สองข้าง และมีภาพเล็กๆ ต่าง ๆ กันอยู่โดยรอบ บางครั้งเหนือองค์ประกอบของภาพออกไปจากรูปอาคารจำลองแล้ว ก็ยังมีพระพุทธรูป ๒ องค์หันพระพักตร์เข้าหากัน และทรงแสดงปางแสดงธรรม ในที่สุดบางครั้งก็มีพระพุทธรูปเพียงองค์เดียว แสดงปางประทานปฐมเทศนาปรากฏอยู่เหนือองค์ประกอบของภาพต่างๆ นายมุสได้ตีความหมายของภาพเหล่านี้ว่าเป็นการประชุมกันของคัมภีร์สังฆกรรมปุนฑริกสูตรซึ่งตั้งแต่บทที่ ๑๑ ก็ได้กล่าวถึงพระพุทธรูป ๒ องค์อยู่เสมอคือพระศรีศากยมุนีและพระประภุตรัตนะ ทั้งสององค์ประทับอยู่ภายในสถูปซึ่งเกิดขึ้นด้วยการปาฏิหาริย์ คงจะเป็นพระพุทธรูปองค์ทั้งสองนั่นเองซึ่งปรากฏอยู่เหนือองค์ประกอบขนาดเล็กบางภาพในวัดของจีน ในขณะที่พระประธานของวัดจะเป็นพระศรีศากยมุนี พระศรีศากยมุนีจะทรงแสดงเนื้อหาความของบทต่างๆ ในคัมภีร์สังฆกรรมปุนฑริกสูตรซึ่งอธิบายด้วยภาพต่างๆ ที่อยู่ล้อมรอบ ด้วยเหตุนี้ นายมุสจึงเห็นว่าภาพปางปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนั้น

เป็นแต่เพียงภาพขรองของ “การแสดงให้เห็นรูปร่างขึ้นมา” ของพระพุทธรูป “ซึ่งเป็นผู้สอน ไม่ใช่เนื้อหาของคำสั่งสอน” แต่ที่ถ้ำควนฮวงก็มีภาพปางปาฏิหาริย์ ซึ่งมีแต่เพียงพระพุทธรูปเพียงองค์เดียวกำลังทรงแสดงปางประทานปฐมเทศนา นายมุสได้อธิบายเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงไปนี้ว่าด้วยเหตุที่บทที่ ๒๔ ของคัมภีร์สังฆกรรมปุนฑริกสูตรเป็นบทที่มีผู้นิยมอย่างกว้างขวาง และมักจะแยกออกไปกล่าวถึงไว้ต่างหาก ด้วยเหตุนี้ในไม่ช้าจึงมีผู้ตีความถึงการปรากฏพระองค์ของพระประภุตรัตนะได้โดยง่าย นอกจากนั้นรูปพระศรีศากยมุนีเองก็ค่อย ๆ “ขึ้นไปข้างบน” ที่ละน้อยและ “ค่อย ๆ มีขนาดเล็กลงทางด้านบนของรูปภาพ” ในขณะที่รูปพระโพธิสัตว์ใหญ่ตรงกลางคือ พระโพธิสัตว์มัญชุศรี สมันตภัทร และอวโลกิเตศวรก็ค่อย ๆ มีขนาดใหญ่ยิ่งขึ้น “เราจะเห็นได้อย่างง่ายดายว่าการทรงแสดงธรรมของพระพุทธรูปองค์นี้จะค่อย ๆ หายไป - และก็เป็นอย่างนั้นจริงๆ”

ทฤษฎีที่น่าสนใจและเจ็ดยวดลาคของนายมุสเกี่ยวกับภาพในภาคกลางของทวีปเอเชียและประเทศจีนนี้ นางสาวเคอมัลมานเห็นว่า อาจนำมาใช้ได้เป็นอย่างดีกับภาพปางปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นมหาราชรัฐ ที่เธอว่า “ใช้ได้ดี” ก็เพราะเหตุว่า

บรรดาพระพุทธรูปซึ่งปรากฏอยู่เหนือองค์ประกอบของภาพที่ถักกันเหรียญที่ ๖๖ ถ้าองค์ตอนที่ ๔ และถ้าเอารัศมีภาพที่ ๗ ก็ไม่เคยประทับอยู่ภายใต้อาคาร นอกจากนั้นยังไม่เคยมี ๒ องค์ที่ทรงแสดงปางประทานธรรม (วิตรรกมูรธา) ถ้าองค์ทางด้านซ้ายทรงแสดงปางนั้น เช่นที่ถักกันเหรียญที่ ๔ องค์ทางด้านขวาก็จะทรงแสดงปางประทานปฐมเทศนา หรือบางครั้งก็แสดงปางประทานปฐมเทศนาทั้งสององค์เช่นที่ถักเอารัศมีภาพที่ ๗ และถัการสี นอกจากนั้นที่ถักกันเหรียญที่ ๖๖ เช่นเดียวกับถัก ๑๔๐ ที่ทวนชวง ก็ยังมีพระพุทธรูปแต่เพียงองค์เดียวประทานปฐมเทศนาและมีพระโพธิสัตว์อยู่สองข้าง ในที่สุดในการแสดงภาพรุ่นหลังสุดเช่นที่ถักกันเหรียญที่ ๑๗ และ ๒๖ ถ้าภาพที่มีที่ ๓ ก็ไม่ปรากฏมีพระพุทธรูปเลยเช่นเดียวกับถักทวนชวงที่ ๗๑ ที่ถักทวนชวงนั้นมักมีภาพปางปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรพร้อมกับพระพุทธรูปองค์หนึ่งหรือ ๒ องค์โดยที่ไม่มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอยู่ตรงกลาง หรือมีจะหนักมีภาพปางปาฏิหาริย์ซึ่งไม่มีพระพุทธรูปแต่มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประกอบอยู่

สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นมหาราชฎร์ซึ่งเป็นเทวคาศที่สำคัญตรงกลาง นางสาวเคอมัตมานักเห็นว่าอาจใช้

กับทฤษฎีของนายมุสได้เช่นภาพที่ถัการสีซึ่งมีพระพุทธรูปปางประทานปฐมเทศนา (ธรรมจักรมูรธา) อยู่ข้างบน ๒ องค์

แต่ที่กล่าวมาแล้วนั้นก็ไม่สามารถอธิบายได้ถึงการปรากฏมีพระพุทธรูปประกอบกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรบางองค์ซึ่งอยู่ในสมัยเดียวกันได้ ที่ถักเอลโลราที่ ๔ มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับนั่งห้อยพระบาท (รูปที่ ๘) มีบริวารหญิง ๒ คน อยู่ ๒ ข้าง และพระพุทธรูป ๒ องค์ องค์หนึ่งยื่นแสดงปางประทานพร (วรมูรธา) อีกองค์หนึ่งนั่งแสดงปางประทานอภัย (อภัยมูรธา) ที่ถักเอารัศมีภาพที่ ๒ เช่นเดียวกับที่ทอมราวดี พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงถือดอกบัวอยู่ในหัตถ์ขวาและบนนั้นก็มีพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิ นอกจากนี้ยังมีพระพุทธรูปขนาดเล็กอีกองค์หนึ่งประทับนั่งปางสมาธิเช่นเดียวกัน ในแคว้นไอริสสะบนยอดของแผ่นหินสลักบางแผ่นก็มีแถวของพระพุทธรูป ๗ องค์ (รูปที่ ๑๔) หรือ ๙ องค์ เช่นที่เขาอุทัยคีรี แสดงปางต่างๆ กัน แต่องค์กลางทรงแสดงปางประทานปฐมเทศนา พระพุทธรูปเหล่านี้อาจเกิดขึ้นตามทฤษฎีของนายมุส แต่เหตุใดจึงเป็นเจ็ดหรือเก้าองค์ ในชั้นต้นพระพุทธรูป ๗ องค์ ย่อมทำให้นึกไปถึงพระอภิตพุทธเจ้า คือ พระวิปัสสิณ ศิขิน วิศวภุ

กนกมุนี กระจกัจฉาทะ กัศยปะ และ พระศรี-
ศากยมุนี ดังที่มีปรากฏอยู่ในศิลปะคันธารราชู
และที่เมืองมถุรา รวมทั้งในศิลปะปาละ-เสนะ
และมักจะมีเพิ่มขึ้นมาอีกเป็นองค์ที่ ๘ คือพระ
ศรีอารียเมตไตรยพระอนาคตพุทธเจ้า สำหรับ
พระพุทธรูป ๙ องค์นั้นก็อาจมีความเกี่ยวพัน
กับระยะทางจากสวรรค์ชั้น ๗ ขึ้นไปยังสวรรค์
ชั้น ๘ และอาการของกษัตริย์บางแห่ง แต่
โดยทั่วไปทฤษฎี ๗ ชั้นนั้นก็ดูเหมือนจะเป็น
ทฤษฎีที่เก่าที่สุด อย่างไรก็ตามสำหรับรูปพระ
โพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แบบหลังสุดมักแสดง
พระพุทธรูป ๗ องค์ แบบที่เก่าที่สุดมักแสดง
พระพุทธรูป ๙ องค์

นอกจากนี้ในศิลปะทางตะวันออกเฉียง
เหนือ ตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ก็มี
รูปพระโลกนาถيينและบวรศมีก็มีพระพุทธรู-
ป ๓ องค์ปรากฏ องค์กลางทรงแสดงปาง
สมาธิ (ธยานมูทรา) สองข้างมีพระพุทธรูป
ปางประทานพรและปางมารวิชัย (ภูมิษปรศ-
มูทรา) ประเพณีที่จะล้อมรอบพระเศียรของ
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรด้วยพระพุทธรูป
ปางต่าง ๆ นั้นมีลงไปตลอดศิลปะปาละรวมทั้ง
ภายใต้ราชวงศ์เสนะด้วย ตัวอย่างเช่นรูปพระ-
โลกนาถประทับนั่งที่พิพิธภัณฑสถานนาถ (รูป
ที่ ๒๘) ทางด้านขวาของพระเศียรมีพระพุทธรู-
ปปางประทานพร รูปพระโลกนาถيينใน

พิพิธภัณฑสถานอินเดีย เหนือพระเศียรมีพระพุทธรู-
ปปางมารวิชัย รูปพระโลกนาถيينอีกองค์
หนึ่งในพิพิธภัณฑสถานเดียวกัน (รูปที่ ๒๗) ทาง
ด้านขวาของพระเศียรมีพระพุทธรูปปางสมาธิ
ทางด้านซ้ายมีพระพุทธรูปปางประทานอภัย
พระพุทธรูปองค์หลังนี้ประทับนั่งอยู่เหนือ
ดอกบัวซึ่งหัตถ์ซ้ายของพระโพธิสัตว์ทรงถือ
อยู่ รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรยืน ๖ กร
ไม่มีหมายเลข ในพิพิธภัณฑสถานแห่งนี้
ด้วยกัน (รูปที่ ๒๑) มีพระพุทธรูป ๒ องค์ประกอบ
องค์ข้างขวาแสดงปางมารวิชัย องค์ข้างซ้าย
แสดงปางประทานพร รูปพระโลกนาถيينของ
พิพิธภัณฑสถานบริติช ทางด้านขวาของพระเศียร
มีพระพุทธรูปปางประทานอภัย รูปพระโพธิ
สัตว์อวโลกิเตศวรยืน ๑๒ กรแห่งพิพิธภัณฑ
สถานอินเดีย ทางด้านขวามีพระพุทธรูปปางประ-
ทานอภัย ทางด้านซ้ายมีพระพุทธรูปปางมาร
วิชัย รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรยืน ๑๖ กร
ที่พิพิธภัณฑสถานอินเดีย ทางด้านขวามีพระพุทธรู-
ปปางสมาธิอยู่ทางด้านบน ทางด้านซ้ายมี
พระพุทธรูปปางประทานอภัย ฯลฯ

ในชั้นต้นนางสาวเคอมีดมานคิดว่าเป็น
การเริ่มต้นของการแสดงรูปภาพพระชินะ
(พระธยานิพุทธเจ้า) ๕ พระองค์ แต่เธอก็
จำต้องกล่าวว่าประติมากรเวทีย่างสองแบบได้
คงอยู่ร่วมกันตั้งแต่สมัยฟื้นฟูของศิลปะปาละ